

CHINTAN-DHARA: A Multidisciplinary Peer-Reviewed Journal

VOL-18, pp 167-176, May, 2025

ISSN: 2091-2714

DOI: <https://doi.org/10.3126/cd.v18i01.89673>

Tribhuvan University Teachers' Association

Campus Unit Committee, Dhankuta Multiple Campus, Dhankuta, Nepal.

मुटुको व्यथा नाटकमा अङ्गी रस

सञ्जय खतिवडा¹⁶

Email: Sanjaya.khatiwada@nou.edu.np

लेखसार

नाटककार बालकृष्ण समद्वारा लिखित *मुटुको व्यथा* नाटक रसात्मक अभिव्यक्तिको विशिष्टतारहेको कृति हो । यस लेखमा उक्त नाटकमा निष्पादित अङ्गी रसको पहिचान र विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत लेखको उद्देश्य नाटककार बालकृष्ण समको *मुटुको व्यथा* नाटकमा अङ्गी रसको पहिचान र विश्लेषण गर्नु रहेको छ । यस उद्देश्यलाई पूरा गर्न *मुटुको व्यथा* नाटकमा अङ्गी रसको विकास कसरी भएको छ भन्ने प्रश्न तय गरिएको छ । यस लेखमा पूर्वीय काव्यशास्त्रीय मान्यताको रससिद्धान्तलाई आधार मानेर यस नाटकको विश्लेषण गरिएको छ । भरतमुनिद्वारा प्रतिपादित र उनीपछिका रसवादी आचार्यहरूबाट परिपोषित मान्यताका आधारमा स्थापित रसवादी चिन्तनलाई आधार मानी यस नाटकको विश्लेषण गरिएको छ । पुस्तकालयीय कार्य तथा गुणात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरी अध्ययन गरिएको यस लेखमा *मुटुको व्यथा* नाटकको घटनावस्तुलाई अर्थप्रकृति, कार्यवस्थाका आधारमा अध्ययन गरी नाटकमा निष्पादित अङ्गी रसलाई रससामग्रीका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस आधारबाट हेर्दा कपिलाले माधवको आत्मिक प्रेमलाई बुझ्न नसकेर शनकसित विवाह गरेपछि उनीहरूको जीवनमा आएका विभिन्न उतारचढाव तथा कपिलाले आफ्नो गलत निर्णयका कारण भोग्नु परेको पीडा तथा उक्त पीडापछि आफ्नो निर्णय गलत भएको निष्कर्षमा पुगेको तथा उसले अर्को जुनीमा माधव जस्तो साथी पाउँ भन्ने प्रण गर्दै देहत्याग गरेको देखाएकाले पनि प्रस्तुत नाटकमा माधव र कपिलामा एक अर्काप्रति अव्यक्त प्रेमभाव देख्न सकिन्छ । यसर्थ नाटकमा शृङ्गार (विप्रलम्भ) अङ्गी रस रसका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

मुख्य शब्दावली: कार्यवस्था, अर्थप्रकृति, रससामग्री, स्थायी भाव, अङ्गी रस ।

विषय परिचय

बालकृष्ण समद्वारा रचित *मुटुको व्यथा* (१९८६) प्रथम आधुनिक नेपाली नाटक हो । नेपाली नाटकमा अनुवाद परम्परा चलि रहेको समयमा समले संस्कृत, हिन्दी, फारसी आदि भाषाबाट अनुवाद गर्ने परम्पराको विपरीत *मुटुको व्यथा* जस्तो सामाजिक मौलिक नाटकको रचना गर्दै नेपाली नाट्य क्षेत्रमा आधुनिकता भित्र्याएकाले उनलाई नेपाली नाटकको आधुनिक कालका प्रवर्तक मानिन्छ । उनका प्रकाशित नाटकहरूमा *मुटुको व्यथा* (१९८६), *ध्रुव* (१९८६), *मुकुन्द इन्दिरा* (१९९४), *प्रह्लाद* (१९९५), *अन्धवेग* (१९९६), *भक्तभानुभक्त* (२०००), *म* (२००२), *प्रेमपिण्ड* (२००९), *अमरसिंह* (२०१०), *भीमसेनको अन्त्य* (२०१२), *तलमाथि* (२०२३), *तानसेनको झरी* (२०२६), *अमित वासना* (२०२७), *स्वास्तीमान्छे* (२०३३), *मोतीराम* (२०३३), *ऊ मरेकी छैन* आदि हुन् ।

¹⁶लेखक नेपाली विषयमा उपप्राध्यापक पदमा नेपाल खुला विश्वविद्यालय, नेपालमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

काव्य वा नाटक पढेपछि वा हेरेपछि पाठक वा दर्शकका मनमा पर्ने स्थायी प्रभाव रस हो । रस कुनै अनुभूति वा संवेदनाबाट हुने र आनन्दका रूपमा आस्वाद्य हुन्छ । रसले पाठक तथा दर्शकमा मानसिक प्रभाव पार्दछ । यो शब्द र अर्थद्वारा विभावादिको संयोजनबाट अभिव्यक्त भएर आस्वादित बन्ने गर्दछ । नाटकमा प्रमुख रूपमा रहने अथवा मूल कथावस्तुसँग जोडिएर आउने रस अङ्गी रस हुन्छ । यो काव्य वा नाटकमा एउटा मात्र रहन्छ । यसले मुख्य कथावस्तुसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्दछ । प्रस्तुत लेखमा समको *मुटुको व्यथा* नाटकमा अङ्गी रसको विकास र परिपाक कसरी भएको छ भन्ने विश्लेषण गरिएको छ । नाटक दृश्यकाव्य भएको हुँदा यसमा कुनै न कुनै रसको योजना गरिएको हुन्छ । यसर्थ यस लेखमा *मुटुको व्यथा* नाटकमा अङ्गी रसको विकास कसरी भएको छ अर्थात् रसात्मकताले परिणति कसरी प्राप्त गरेको छ भन्ने जिज्ञासा समस्याका रूपमा रहेको छ । प्रस्तुत लेखले रसवादी कोणबाट *मुटुको व्यथा* नाटकमा अङ्गी रसको मात्र अध्ययन विश्लेषण गरेको छ । यही नै यस अध्ययनको सीमा रहेको छ । उक्त नाटकसँग सम्बन्धित रहेर विभिन्न लेख, रचना, समीक्षा तथा शोधकार्य भएको पाइए पनि ती अध्ययनमा पूर्वीय साहित्य चिन्तन परम्पराका आधारमा रसवादी कोणबाट अध्ययन भएको पाइँदैन । यसर्थ प्रस्तुत लेखमा *मुटुको व्यथा* नाटकको घटनाविकासलाई अर्थप्रकृति र कार्यावस्थाका आधारमा अध्ययन गरी अङ्गी रसको पहिचान गरिएको छ । यसर्थ यस नाटकको रसवादी कोणबाट अध्ययन गर्न चाहने अध्येता, पाठक तथा जिज्ञासा राख्ने जो कोहीलभान्वित हुने भएकाले यो अध्ययन औचित्यपूर्ण हुनेछ ।

विधि र सामग्री

प्रस्तुत लेख *मुटुको व्यथा* नाटकमा अङ्गी रसको विश्लेषणसँग सम्बन्धित रहेको छ । यसका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यबाट प्राथमिक र द्वितीयक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । विश्लेषणका लागि प्राथमिक स्रोत *मुटुको व्यथा* नाटकको पाठ रहेको छ भने उक्तनाटकसँग सम्बन्धित रहेर गरिएका शोध, समालोचनात्मक लेख, रचना तथा कृतिहरू तथा रस सिद्धान्तसम्बन्धी पुस्तक तथा ग्रन्थहरू द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । निगमनात्मक विधिको परिधिमा गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचा (श्रेष्ठ, २०७७, पृ. ५०) को प्रयोग गरी सामग्रीको व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ । सामग्रीको प्रस्तुतीकरण क्रममा अङ्गी रस (करुण) लाई आधार मानीत्यसैसँग सम्बन्धित घटनाक्रम र पात्रहरूको संवाद तथा मनोदशालाई उद्धरण प्रस्तुत गर्दै स्पष्ट पारिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

मुटुको व्यथा नाटकमा अङ्गी रसको विकास तथा परिपाक कसरी भएको छ भन्ने जिज्ञासाको समाधान गर्नु प्रस्तुत लेखको उद्देश्य रहेको छ । त्यसका लागि पूर्वीय काव्यशास्त्रीय सिद्धान्तको रूपमा स्थापित रससिद्धान्तलाई मूल आधार बनाइएको छ । रससिद्धान्तमा शृङ्गारादि रस तथा तिनका उपकरणको विवेचना गरिएको छ । रसहरू मुख्यतः शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, वीभत्स, अद्भूत, शान्त हुन्छन् भने तिनका उपकरणहरू विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव र स्थायी भावमा रति, हास, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, आश्चर्य र निर्वेद रहेका छन् (जैन, सन् १९६४, पृ. २६६) । काव्यमा रसयोजनाको विश्लेषण गर्दा घटनाव्यापारलाई कार्यावस्था र अर्थप्रकृतिका आधारमा गर्नु आवश्यक हुन्छ । प्रबन्ध कृतिमा रसको योजना गर्दा कथानक, चरित्र र परिवेश महत्त्वपूर्ण सामग्रीका रहेका हुन्छन् । सामान्यतः कथानकले रसका आलम्बन विभावलाई प्रस्ट्याउँछ भने परिवेशले पनि कथानकको अङ्गका रूपमा उद्दीपन विभावलाई प्रस्ट्याउँछ र चरित्रका कार्यव्यापारले अनुभाव र व्यभिचारी भावलाई प्रस्ट्याउँछन् (लुइटेल् र शर्मा, २०६७, पृ. ६७) । प्रबन्ध कृतिमा रस निष्पत्तिका महत्त्वपूर्ण संरचक घटक वस्तु वा कथानक र नेता वा चरित्र हुन् भन्ने प्रस्ट हुन्छ र रसको विश्लेषण पनि यिनै तत्त्वका आधारमा गर्नु पर्दछ । कथानक, चरित्र र परिवेश योजना प्रभावकारी बन्न सकेन भने रसको परिपाक प्राप्त गर्दैन

त्यस अवस्थामा भावाभास, रसाभास तथा भावावस्था आदि मात्र पनि रहन सक्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७, पृ. १२०-१२४)। कुनै पनि रस तथा सञ्चारी भावको अनुचित ढङ्गले वर्णन गरिएमा रसाभास वा भावाभास हुन्छ भने कुनै भावको अनौचित्य तरिकाले रस भावको उद्बोधन भएमा रसाभास र भावाभास हुन्छ।

परिणाम र छलफल

मुटुको व्यथा (१९८६) नाटक जम्मा पाँच अङ्क र अठार दृश्यमा संरचित छ। पहिलो, दोस्रो र तेस्रो अङ्क क्रमशः चार चारवटा दृश्यमा संरचित छन् भने चौथो र पाँचौ अङ्कमा तीन तीन दृश्यहरू रहेका छन्। जसमध्ये चारवटा अङ्कहरू जुम्लामा नै घटित छन् भने पाँचौ अङ्कको तेस्रो दृश्यपछिका घटनाहरू काठमाडौँमा घटित छन्। नाटकमा माधव, कपिला र शनक बिचको त्रिकोणात्मक प्रेमको कथालाई विषयवस्तु बनाइएको छ। रूप पक्षलाई भन्दा गुण पक्षलाई महत्त्व दिएको माधवले कपिलालाई आत्मिक प्रेम गरेको देखिन्छ भने कपिलाले भने बाह्य वा रूप पक्षलाई आधार मानेर शनकलाई पतिका रूपमा चयन गरेको देखिन्छ। यस नाटकमा प्रेम पक्षलाई मुख्य विषय बनाएर उनीहरूको प्रेमले सफलता हासिल गर्न नसकेको प्रसङ्ग रहेको छ। जुम्लाबाट आरम्भ भएको प्रस्तुत नाटकको विषयवस्तु काठमाडौँमा आएर सकिएको छ। माधवले कपिलाको प्रेममा विश्वास राख्दा राख्दै पनि कपिलाले उसको सत्प्रेमलाई नअपनाएको र शारिरीक रूपमा सुन्दर तथा राम्रो देखिने शनकसँग विवाह गरेकी छे। तर जीवनमा आएको विभिन्न उतारचढावका कारण आफ्नो निर्णय गलत हुन पुगेको निष्कर्षमा ऊ पुगेको देखिन्छ। यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा माधवको सत्प्रेमले सार्थकता प्राप्त गर्न नसके पनि जीवनभर दुवैजना उक्त प्रेमलाई सार्थक बनाउन खोज्ने प्रयासमा लागेको देखिन्छ। सानै उमेरदेखि गलत सङ्गतमा लागेको शनकले भारतीजस्ती खराब आचरण भएकी नारीका सङ्गतले जीवनमा आफूले त धेरै दुःख पाउछ भने आफ्नी पत्नी कपिला तथा सन्तानको जीवनभर धेरै उतारचढाव देखिन्छ। उसले आफ्नी पत्नीको माइतको घरसमेत बिक्री गरेर भारती तथा उसका गुन्डा साथीहरूलाई पैसा दिएको, भारतीको गलत मनसायलाई बुझ्न नसकेको, भारतीलाई आफ्नी प्रेमिका तथा पछि विवाह गरेर दोस्री पत्नी बनाउन भन्दै कपिलासँग छल कपट गरेको देखिन्छ। जसका कारण उसले जीवनमा सम्पत्तिको अभावका साथै खाने कुराको समेत जोहो गर्न नसकेर भौतारिनु परेको देखिन्छ। यसर्थ ऊ नाटकको आफ्ना अबुझका कारण गलत पात्रका रूपमा प्रस्तुत हुन पुगेको छ। उसले आफूलाई समय अनुसार परिवर्तन गर्न नसकेपछि भारतीका चङ्गुलमा परेर सबै सम्पत्तिसमेत गुमाउन पुगेको देखिन्छ भने अन्त्यमा आफ्नी पत्नीसमेत गुमाएर आफूले पनि सेरिएर आत्महत्या गरेको देखिन्छ। यसरी हेर्दा नाटकमा माधवको प्रेम सफल बन्न नसके पनि कपिला र शनकको प्रेमले समेत सार्थकता पाउन नसकेको देखिन्छ। किनभने माधवको मृत्युको खबर प्राप्त गरेपछि कपिलाले पीडा सहन नसकेर रगत छादी देहत्याग गरेको देखिन्छ। यसबाट कपिलाले माधवको आफूप्रतिको प्रेमलाई सही ढङ्गले पहिचान गर्न नसकेर तथा समयमा सही निर्णय लिन नसकेका कारण जीवनमा पीडाबोध गर्नु परेको कुराको प्रस्ट सङ्केत उसले माधवलाई देखाएको व्यवहारबाट पाइन्छ।

प्रस्तुत नाटकको कथावस्तुलाई हेर्दा नाटकको पहिलो अङ्कबाट नै माधवले कपिलाको विवाहको कुरालाई लिएर ओछ्यानमा नै पल्टिरहेको कुराबाट प्रारम्भ भएकाले यहीँबाट नाटकको मुख्य घटना आरम्भ भएको देखिन्छ। माधव र कपिला बिचको प्रेमका लागि बाल्यकालको पृष्ठभूमिसहितका घटनाहरू नाटकका आदिभागका घटना हुन् भने विवाहपछि कपिलाले आप्रो पतिसँग काठमाडौँ जाने निर्णय गरेर गाउँ छोड्ने दिन माधवले खाना खान घरमा बोलाएर बिदाई गरेका घटनाबाट नाटकको कथावस्तु मध्यभागमा प्रवेश गरेको देखिन्छ। काठमाडौँ पुगेपछि कपिला र शनकका जीवनमा आएका उतारचढाव, माधवले कपिलालाई भेट्न काठमाडौँ पुगेको तथा त्यहाँ भएका विभिन्न घटनाहरूले नाटकको कथावस्तुलाई मध्यभागबाट अघि बढाएका

छन् भने नाटकको अन्त्यतिर माधव र जेठीको मृत्यु भएको खबर केशवबाट थाहा पाउँदा आफूमा किन यति पीडा परेको हो भन्दै त्यसलाई सहन नसकेर रगत छादी मरेको घटना नाटकको अन्त्यभागका घटना हुन् । त्यससँगै शनकले पनि यो घटना भारतीका कारणले गर्दा भएको हो भनी ऊसँग वादविवाद गर्दै गर्दा जीवनमा ठुलो गल्ती भएको महसुस गर्दै सेरिएर आत्महत्या गरेको प्रसङ्ग अन्त्यभागका घटनाहरू हुन् । यसका आधारमा उनीहरू बिचको अव्यक्त प्रेमले सार्थकता पाउन नसकेको देखिन्छ । जसले विप्रलम्भ शृङ्गारको अवस्था सिर्जना भएको देख्न सकिन्छ । यसलाई अङ्गी रसका रूपमा स्थापित गर्न नाटकको घटनाविकासलाई कार्यवस्था र अर्थप्रकृतिका आधारमा निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ :

पूर्वीय नाट्यशास्त्रीय मान्यताअनुसार नाटकको कार्यवस्थाअन्तर्गत आरम्भ, यत्न, प्राप्याशा, नियताप्ति र फलागमको अध्ययन गरिन्छ । यहाँ प्रस्तुत *मुटुको व्यथा* नाटकको घटनाविकासको अवस्थालाई आधार मानेर यिनै पक्षहरूको चर्चा गरिएको छ ।

प्रस्तुत नाटकमा घटना विकासको आरम्भ प्रथम अङ्कको पहिलो दृश्यमा भएको छ । घाम लागिस्के पनि माधव ओछ्यानमा सुतिरहेको, उसले कपिलालाई विवाहका लागि यमुनादेवीसँग कुरा गरे पनि कपिलाले शनकसँग विवाह गर्ने निश्चय गरिसकेको घटनाबाट आरम्भ भएको प्रस्तुत नाटकमा प्रथम अङ्कका पहिलो दृश्यबाट नै घटना आरम्भ भएको देखिन्छ । यहाँ आमाले सूर्योदय पनि भयो, तेरो आडमा घाम परिसक्यो उठ भन्दा माधवले बाहिर नेपथ्यमा बजेको बाजाको आवाजसँगै हातमा खुकुरी लिएर बोलेको प्रस्तुत संवादले पुष्टि गरेको छ ।

किन मर्नू, सबै मौका किन फेरि गुमाउनु
स्वप्नमा कपिला पाएँ, विपनामा पनि कति
देख्न पाउँछु, के होला मरेर अब फाइदा?
उक्लँदो छु म, देखिन्छ महारौरवको सिँढी ।
म आज किन ब्यूझ्छु ? (सम, २०४४, पृ. ३)

प्रस्तुत उद्धरणमार्फत नाटकको मुख्य पात्र माधवले आफ्नो प्रेमभाव कपिलासँग रहे पनि उसले आफ्नो प्रेमलाई लत्याएर शनकसँग विवाह गर्न पुगेका कारण विक्षिप्त बनेको बेला बोलेको देखिन्छ । यसर्थ यसै घटनाले माधवको जीवनमा परिवर्तन ल्याएको र यही निर्णयकै कारण कपिलाले आफूले जीवनमा गल्ती गरेको भन्ने महसुस गर्नुका साथै आफ्ना हरेक दुःखमा उसले आफ्नो विवाहको निर्णय स्मरण गरेको देखिएकाले यहीँबाट घटनाको आरम्भ भएको हो ।

प्रस्तुत नाटकमा कपिलाले शनकसँग विवाह गरेको भए पनि माधव कपिलासँग पुनः मिलन हुने आशामा रहेको देखिन्छ । ऊ समय समयमा गाइनेलाई पठाएर कपिलाको बारेमा बुझिरहेको हुन्छ । गाइनेले कपिलाको बारेमा केही दुःखको खबर ल्याएमा ऊ आफूले पनि पीडाबोध गर्दछ । यसबाट माधवमा कपिलाप्रति मनको अन्तरमा प्रेमभाव रहेको तथा उसले सहज वातावरणको खोजी गरिरहेको देख्न सकिन्छ ।

जा त, यस्तै हाल बराबर

ल्याएमा म खुसी हुन्छु (गाइनेलाई रुपियाँ दिन्छ) (सम, २०४४, पृ. ३४) ।

प्रस्तुत उद्धरणमा माधवले गाइनेसँग कपिलाको बारेमा सोधेको र कपिलाले जीवनमा दुःख पाएको भन्ने खबर सुनेपछि उसले आफ्नो मनभित्रको पीडालाई शान्त पार्न देखावटी खुसी भाव देखाएको छ ।

त्यो बेला ! अब त्यो बेला गयो हा ! कपिला र म

सँगै खेलथ्यौँ, सँगै डुल्थ्यौँ, त्यो एक दिन आँपको
 वृक्षमन्तिर मैले त्यो सोधँ – के कपिला, तिमी
 विवाह मँसँगै गछ्यौँ ? उसले त्यो जबाबमा
 हँसिलो नेत्रले 'हुन्छ' भनी । (सम, २०४४, पृ. ३५)

माथिको उद्धरणमा माधवले कपिलाको खबर गाइनेबाट बुझेर कपिलाप्रतिको आफ्नो प्रेमलाई बाहिर देखाउनुका साथै बितेका दिनका घटनाहरूलाई स्मरण गरेर कपिलाप्रतिको आफ्नो प्रेमभाव उचित समयमा मिलनको बाटोतर्फ उन्मुख हुने विश्वास राखेको देख्न सकिन्छ । यहाँ कपिलाले शनकसँग विवाह गरे पनि माधवले कपिलाको बारेमा बुझ्न पठाउनु, आफ्नो विगतको संवादलाई स्मरण गर्नु आदिजस्ता घटनाहरू यत्रान्तर्गत पर्दछन् ।

प्रस्तुत नाटकको घटना विकासलाई हेर्दा शनकसँगको विवाहपश्चात् पनि कपिलाप्रतिको माधवको प्रेम स्पष्ट बाहिर देखिएको छ । उनले आफ्नो प्रेममा पुनर्मिलन सम्भव छ भन्ने आशा अझै पनि राखेको देखिन्छ ।

त्यो स्वर्गमा पनि
 आत्मा छ प्रेमको खालि, प्रेमकै छ कलेवर
 आकाश प्रेमकै, पृथ्वी प्रेमकै, प्रेमकै पुरी,
 ... छ प्रेम देवमा, देव प्रेममा छ त्यहाँ पनि;
 त्यहाँको प्रेमको थोपा चुहिएमा कतै कतै । (सम, २०४४, पृ. ७९)

उल्लिखित उद्धरणमा कपिलाको आत्मालाई स्वर्गको रूपमा चित्रण गर्दै त्यहाँ रहेको आफ्नो प्रेमरूपी आस्थाले सार्थकता प्राप्त गर्ने कुरा बताएको छ । उसले कपिलाले आकस्मिक रूपमा निर्णय लिएर विवाह गरेको भए पनि उसको मन स्वर्ग झैं सुन्दर रहेको र आफ्नो प्रेमले सार्थक रूप हासिल गर्ने कुरामा विश्वस्त रहेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत नाटकको घटनाविकासलाई हेर्दा नियताप्तिको अवस्था स्पष्ट देखिएको छैन भने फलागमको अवस्था नाटकको अन्त्यतिर रहेको देखिन्छ । जसको पुष्टिका लागि केही उद्धरणहरू यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

त्यसैले म अन्धी भएँ, बहिरी भएँ ।
 हे ईश्वर, मलाई मार । मँ बगौँ, बगौँ;
 निसास्सिएँ, उतार् हात दे, कि मार म डुबँ डुबँ ! (सम, २०४४, पृ. ९०)

प्रस्तुत उद्धरणमा कपिलाले आफ्नो पति शनकलाई चिन्न नसकेकोले गर्दा आफूले अन्धकारमय जीवन बिताउन बाध्य बनेको भन्दै माधवप्रतिको मनमा रहेको प्रेमभाव प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

तिमीहरू दुवैलाई सुख नित्य भइरहोस्
 मेरो माया सबै जन्मजन्मान्तर रहीरहोस् !

... सम्झ – संसारमा भोकै मर्यौँ माधव । (सम, २०४४, पृ. ९४)

यस उद्धरणमा कपिलाले केशवबाट माधवको मृत्युको खबर सुनेपछि विक्षिप्त हुँदै मृत्युपश्चात् भए पनि वर्षको एकपटक सम्झन आग्रह गरेको देखिन्छ । यस समाचारबाट कपिलाको प्रेमभाव माधवप्रति रहको स्पष्ट हुन्छ ।

म अर्को जन्ममा यस्तै दोस्ती माधवकै बनूँ !
 कपिला, कपिला, हा ! हा ! बिचरी कपिला मरी,
 बत्ती तेल जलाएर आफैँ जल्दछ आखिर,
 बाँकी रहन्छ निस्सार खरानी मात्र आखिर । (सम, २०४४, पृ.९४)

प्रस्तुत उद्धरणमा केशवले माधवको मृत्यु भएको खबर सुनाएपछि पीडाबोध गरेकी कपिलाले बोलेका अंशहरू छन् भने उक्त खबर सुनेपछि रगत छादेर देहत्याग गरेको देखिएकाले उनीहरूको प्रेम मृत्युपश्चात् भए पनि सार्थक हुने अनुमान गर्न सकिन्छ । कपिलाले जीवनको अन्तिम वाक्यमा पनि अर्को जन्ममा माधवलाई साथीको रूपमा पाउने अपेक्षासहित प्राणत्याग गरेको कारणले यहाँ विप्रलम्भको अवस्था स्पष्ट देखिएको छ । माथिको उद्धरणहरूमार्फत कपिला र माधव बिचमा प्रेमको अंश अझै बाँकी थियो भन्ने स्पष्ट आधारहरू देख्न सकिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा कार्यावस्थाका आधारमा विप्रलम्भ शृङ्गार रस रहेको कुरा निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

त्यसैगरीपूर्वीय नाट्यशास्त्रीय मान्यताअनुसार नाटकको अर्थप्रकृतिअन्तर्गत बीज, बिन्दु, पताका, प्रकरी र कार्यको अध्ययन गरिन्छ । यहाँ प्रस्तुत *मुटुको व्यथा* नाटकको घटनाविकासको अवस्थालाई आधार मानेर यिनै पक्षहरूको खोजी गरिएको छ ।

प्रस्तुत नाटकमा नाट्यबीजको आरम्भ प्रथम अङ्कको दृश्य १ मा नै भएको छ । सूत्राधारको सङ्केतपछि जुम्लास्थित माधवको घरको कोठामा ऊ सुतिरहेको र आमासँग भएको संवादबाट प्रस्तुत नाटकमा घटनाको बीज आरम्भ भएको देखिन्छ । यहाँबाट आरम्भ भएको घटनाबाट माधव र कपिला बिचको जीवनमा आएका उरारचढाव, दुःखमा एकअर्काले साथ खोज्नु, माधवले जीवनभर कसैसँग विवाह नगर्नु, कपिलाले पनि शनकसँग विवाह गरेर गलत गरिँ कि भनेर बेला बेलामा महसुस गर्नु तथा माधवको मृत्युको खबर सुनेर कपिलाले पनि देहत्याग (रगत छादेर) गर्नुजस्ता घटनाहरू आएको देखिएकाले नाट्यबीज यहाँबाट आरम्भ भएको देखिन्छ । “उज्यालो भइसक्यो, माधव अझ सुतिरहेछ । यसले आफ्नी आमाको हात यमुनासँग उसकी छोरी कपिलालाई विवाह गर्न मागिपठायो, तर कपिलाले शनकसँग विवाह गर्ने निश्चय गरी; ... निमन्त्रणा माधवलाई हिजै पठाएको थियो (सम, २०४४, पृ. १) । यस उद्धरणबाट प्रस्तुत नाटकको मूल घटनाको बीजारोपण भएको छ । यहीँबाट सुरुवात भएको प्रस्तुत नाटकको घटना माधवको मृत्युको खबर सुनेपछि कपिलाले पनि देहत्याग गरेसँगै अन्त्य भएका कारण मुख्य घटनाको बीजारोपण यहीँबाट भएको मान्न सकिन्छ ।

नाटकमा बीजकथालाई अघि बढाउने तत्त्व बिन्दु हो । प्रस्तुत नाटकमा कपिलाले इन्कार गरेर शनकसँग विवाह गरेपछि माधवले पीडाबोध गरेर गाइनेमार्फत कपिलाको खबर बुझ्ने गरेको देखिन्छ । यसर्थ माधवमा अझै पनि उनीहरू बिचको मिलन हुने आशा कायमै रहेको देख्न सकिन्छ । यस्तै माधवले बेलाबेलामा कपिलाका बारेमा स्मरण गर्दै मनमा कुरा खेलाउनु नाटकको बिन्दु अन्तर्गत पर्दछ ।

माधव – दिल पो कपिलाको त्यो दण्ड पाउन योग्य छ ।
 मेरो दिल उता लाग्यो, यता किन ऊ आउन
 सकेन ? किन आएन ? (सम, २०४४, पृ. ३९)

प्रस्तुत उद्धरणमा कपिलाको दिलले आफ्नो दिल चोरेको र त्यसलाई फिर्ता नगरेको भन्दै अझै पनि प्रेम रहेको भन्दै सन्देह प्रकट गरेको छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा घटना विकासलाई हेर्दा बिन्दुको अवस्था देख्न सकिन्छ ।

नाटकमा मुख्य कथाको समानान्तर अघि बढ्ने सहायक कथाहरू नै पताका हुन् । प्रस्तुत नाटकमा माधव र कपिलाको प्रेमलाई पुनः मिलनको दिशातर्फ डोर्याउने सङ्केत दिने किसिमका घटनाहरू भारतीको जालमा परेर शनकले घर बेच्नु, भारती त गुन्डा मिलेर शनकलाई फसाउने प्रयत्न गर्नु, शनकले पनि भारतीको गलत नियतको बारेमा नबुझी कपिलालाई छल गर्नु आदि हुन् । यसैको परिणतिस्वरूप कपिलाले आफूले गलत निर्णय लिएँ कि भन्ने महसुस गरेको देखिन्छ । यसर्थ यी घटनाहरू प्रस्तुत नाटकमा पताका बानेर आएका देखिन्छन् ।

भारती- मुख बारें, गयो रोग स्वास्थ्य छोडेर देहमस
अब मीठा कुरा जेते मेते आए पनी भयो ।

(गुन्डा खाटमन्तिरबाट आउँछ)

गुन्डा- (झ्यालबाट चिच्याएर) सडकमा पुगेछ, ...लाटो भन्नु कि बाठो भन्नु ? (सम, २०४४, पृ ३३)

माथिको उद्धरणमा भारती र गुन्डा मिलेर शनकलाई जालमा फसाइरहेको स्पष्ट सङ्केत देखिन्छ । यसर्थ उनीहरूकै जालका कारण कपिलाले जीवनमा धेरै दुःख पाएको देखिन्छ साथै उसले आफ्नो निर्णय गलत भएको हो कि महसुस गरेको सङ्केत पाइन्छ । यस उद्धरणले पताकालाई बुझाएको छ ।

नाटकमा मूल कथालाई पुष्टि गराउन बिचमै आएर बिचमै हराउने किसिमका घटनाहरू प्रकरी हुन् । प्रस्तुत नाटकमा कपिलाको बारेमा माधवले गाइनेबाट समाचार सुन्नु, शनकसँगै काठमाडौँ जान लागेकी उसले आफूलाई नबिर्सनु भन्दै आभाररूपी शब्दहरू बोल्नु, माधवले पनि जीवनभर विवाह नगर्नु तथा कपिलाकी छोरी पालेर बस्नु आदिजस्ता घटनाहरू प्रकरी बनेर आएका छन् ।

माधव - जगदीश्वर
चाहून् ! तिमीहरू जाओ ! यो ठूली मसँगै यहाँ
बस्ने भए दयासाथ छाडिदेउ ।

शनक - (ठूलीसित) तिमी भन,
यहाँ बस्ने कि जाने ?

ठूली - (माधवका काखमा बसेर) यहाँ बस्ने, म भन्दछु
अब माधवलाई 'बा'

माधव - तिमीलाई पनी अब
म 'छोरी' भन्छु ।

माधव - तिमी

नरोए कपिला, मेरी ठूली हो हृदयेश्वरी

तिमी रुने भए फेरि चाहिन्न अब यो पनि । (सम, २०४४, पृ. ६७)

फल प्राप्तिमा निम्ति गरिने चेष्टाहरू कार्य हुन् । प्रस्तुत नाटकमा कपिलाले शनकले र भारतीको बारेमा सबै कुरा थाहा पाइसकेपछि आफूले जीवनमा गरेको एउटा गल्तीका कारण आफूले ठूलो सजाय भोग्नु पर्यो भन्दै

पीडा महसुस गरिरहेको समयमा जब केशवमार्फत् माधवको मृत्यु भएको खबर प्राप्त गर्दछे, त्यसवेला “अर्को जन्ममा यस्तै दोस्ती माधवकै बनूँ” (सम, २०४४, पृ. ९४) भन्दै रगत छादेर मरेको देखिन्छ । यसबाट उसले मृत्युपश्चात् पनि मिलनको सम्भावना कायम राखेकाले विप्रलम्भको अवस्था पाउन सकिन्छ ।

यसर्थ प्रस्तुत *मुटुको व्यथा* नाटकमा कपिला र माधवको प्रेम प्रसङ्गयुक्त घटनालाई मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसर्थ प्रासङ्गिक रूपमा विभिन्न घटनाहरू आए पनि प्रेमलाई मुख्य विषय बनाएर प्रस्तुत गरिएकाले यस नाटकमा शृङ्गार रसको प्रधानता पाइन्छ ।

अङ्गी रसका विभावादि समाग्री

प्रस्तुत नाटकको अङ्गी रसका रूपमा शृङ्गार (विप्रलम्भ) रहेको देखिन्छ । यही शृङ्गार रसलाई रससामग्रीका आधारमा यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

विभाव

प्रस्तुत नाटकमा मुख्य पात्रका रूपमा कपिला, माधव र शनक रहेका छन् । प्रस्तुत नाटकको घटनालाई अध्ययन गर्दा शृङ्गार अन्तर्गत विप्रलम्भ अङ्गी रसका रूपमा स्थापित भएको छ । शृङ्गार रसका आलम्बन विभावका रूपमा माधव, कपिला र शनक रहेका छन् । त्यसमध्ये पनि प्रसङ्गानुसार उनीहरू आश्रय र विषय बनेर आएका छन् । माधव र कपिलाको प्रेम विप्रलम्भ अवस्थामा पुऱ्याउनका लागि कपिला स्वयम्को निर्णय पनि सहयोगी बनेको छ । यसर्थ अङ्गी रसको उद्दीपन विभाव बनेर कपिलाको विवाहको निर्णय, शनकको व्यवहार, कपिलाले आफ्नो जीवनमा भोग्नु परेका उतारचढाव आएका छन् ।

अनुभाव

प्रस्तुत नाटकमा शृङ्गार रसको अनुभाव बनेर माधव र कपिलाका आङ्गिक, वाचिक तथा सात्त्विक भावहरू आएका छन् । केशवले ‘माधवले आशा गयो भाइ, तै पनि म मरेपछि कपिलालाई खबर पुऱ्याइदिनु’ भनी आग्रह गरेको कुरा बताएको छ । जीवनभर ऊ विवाहसमेत नगरी बसेको तथा अन्त्यमा आफ्नो मृत्युको खबर कपिलासमक्ष पुऱ्याउन भनी माधवले केशवलाई भनेको देखिएकाले यहाँ उसमा वाचिक अनुभाव देख्न सकिन्छ । माधवले ‘यो प्रेमव्रतले किन्तु, यही बादलमाथि ता भेट्नेछु कपिलालाई यही सम्झी म मर्दछु ।’ (सम, २०४४, पृ. ९४) भनी बोलेको संवादमा पनि शृङ्गार रसको आङ्गिक अनुभाव पाइन्छ । त्यस्तै माधवको मृत्युको खबर तथा अन्तिम समयमा पठाएको सन्देश सुनेर घोप्टो परी ‘म अर्को जन्ममा यस्तै दोस्ती माधवकै बनूँ !’ (सम, २०४४, पृ. ९४) भनी बोलेको संवादमा आङ्गिक तथा वाचिक अनुभाव प्रकट भएको देखिन्छ ।

व्यभिचारी भाव

प्रस्तुत नाटकमा शृङ्गार रसको व्यभिचारी भावअन्तर्गत चिन्ता, व्याधि, मरण भाव देखा परेका छन् । प्रस्तुत नाटकमा माधवले कपिलाका बारेमा गाइनेमार्फत हालखबर बुझ्नु, उनीहरू काठमाडौँ जान लागेको खबर सुनेपछि चिन्तित बन्नु जस्ता प्रसङ्गमा चिन्ता व्यभिचारी भाव आएको देखिन्छ । त्यसैगरी शनक र भारती बिचको सम्बन्ध थाहा पाएपछि जीवनमा गल्ती गरेको महसुस गरेको सङ्केत देखिएकाले कपिलामा त्यहाँ चिन्ता व्यभिचारी भाव प्रस्तुत भएको छ । अन्त्यमा कपिलाले अर्को जन्ममा माधवकै बन्न पाऊँ भन्दै देहत्याग गरेकाले यहाँ मरण व्यभिचारी भाव देखा परेको छ ।

केशव – कपिला, कपिला, हा ! हा ! बिचरी कपिला मरी,
 बत्ती तेल जलाएर आफैं जल्दछ आखिर,
 बाँकी रहन्छ निस्सार खरानी मात्र आखिर । (सम, २०४४, पृ. ९४)

उल्लिखित उद्धरण कपिलाको मृत्यु भइसकेपछि केशवले बोलेको संवाद हो । यसमा उनले कपिलाका कारण माधवको मृत्यु भएको तथा उक्त खबर सुनेपछि कपिलाको पनि मृत्यु भएको देखाएर उनीहरूलाई बत्ती र तेलसँग तुलना गरेको देखिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा विप्रलम्भ शृङ्गारका चिन्ता, व्याधि र मरण व्यभिचारी भाव देखा परेका छन् ।

स्थायी भाव

प्रस्तुत नाटकको घटनाविकासलाई अध्ययन गरेर मुख्य घटनाका आधारमा अङ्गी रस शृङ्गार (विप्रलम्भ) रहेको निष्कर्षमा पुगिएको छ । प्रस्तुत नाटकको मुख्य घटना माधव, कपिला र शनक बिचको प्रेम रहेको देखिन्छ । नाटकको सुरुवातमा कपिलाले माधवको प्रेमलाई उपेक्षा गरेर शनकसँग विवाह गरेको देखिन्छ । जसका कारण माधवले जीवनभरि विवाह नगरी बसेको बरू कपिलाकी छोरीलाई आफ्नी छोरीको रूपमा पालेर राखेको देखिन्छ । त्यस्तै कपिलाका बारेमा गाइनेमार्फत बेलाबेलामा बुझ्नु, कपिलाले पनि आफूलाई समस्या परेको समयमा आफ्नो निर्णय गलत भएको हो कि भन्ने सोचको अनुमान गर्न सकिन्छ र नाटकको अन्त्यमा शनकको व्यवहारबाट दुःखी बनिरहेको सन्दर्भमा केशवमार्फत माधवको मृत्युको खबर पाएपछि एकदमै दुःखी बनेकी छ । त्यस दुःखद खबरको पीडा सहन नसकी उसले रगत छादेर अर्को जन्ममा माधवजस्तै साथी पाउँ भन्ने अपेक्षा गर्दै आफ्नो देहत्याग गरेको देखिन्छ । यसबाट पनि कपिलामा माधवप्रतिको प्रेम स्पष्टसँग देखिएको छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकको सुरुवातदेखि नै आएको यो प्रेमप्रसङ्ग उनीहरूको अर्को जन्ममा पनि सँगै हुन पाउँ भन्ने अपेक्षाका साथ भएको मृत्युसँगै नाटकको मुख्य घटनाको अन्त्य भएकोले नाटकमा विप्रलम्भ शृङ्गारको अवस्था देखिएको छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा रति स्थायी भाव रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत लेखमा पूर्वीय साहित्य शास्त्रमा स्थापित रससम्बन्धी मान्यताका आधारमा मुटुको व्यथा नाटकको अङ्गी रसको अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत नाटकमा मुख्य पात्रहरू माधव, कपिला र शनक रहेका छन् । उनीहरू बिचको त्रिकोणत्मक प्रेमलाई मुख्य कथावस्तु बनाइएको यस नाटकमा प्रस्तुत नाटकमा कपिलाले माधवको आत्मिक प्रेमलाई बुझ्न नसकेर शनकसित विवाह गरेपछि उनीहरूको जीवनमा आएका विभिन्न उतारचढाव तथा कपिलाले आफ्नो गलत निर्णयका कारण भोग्नु परेको पीडा तथा उक्त पीडापछि आफ्नो निर्णय गलत भएको निष्कर्षमा पुगेको देखिन्छ । शनकसँग विवाह गरेपछि जीवनमा आर्थिक लगायत विभिन्न पक्षमा उसले उतारचढाव बेहोरेको देखिन्छ । शनकको गुन्डा तथा भारतीसँगको सम्बन्धका कारण आफ्नो माइतघर समेत बच्न बाध्य बनेकी उसले आमाको मृत्युपश्चात् विभिन्न किसिमबाट दुःख पाएको देखिन्छ । जसको परिणतिस्वरूप ऊ आफ्नो पतिसँगै जुम्ला छोडेर काठमाडौँ आएको देखिन्छ । यद्यपि उसले आफ्नी छोरीलाई माधवसँगै राखेको तथा माधवले पनि आफ्नी छोरी बनाएर राख्ने भनी बताएको देखिन्छ । आमाले कपिलाभन्दा असल केटी खोजेर विवाह गरिदिने बताउँदा उसले विवाह नगर्ने अडान प्रस्तुत गर्नु, गाइने लगायतका पात्रहरूबाट कपिलाको खबर बुझिरहनु, कपिला काठमाडौँ जाने खबरले दुःखी बन्नु, प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा कपिलालाई सहयोग गर्नु आदिजस्ता कारणले पनि माधवको कपिलाप्रतिको प्रेम स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ । त्यस्तै शनकले भारतीसँगको लुकाएको सम्बन्ध थाहा पाएर बिच्छिप्त बनेकी कपिलाले अन्त्यमा केशवले माधवको मृत्यु

भएको खबर सुनाएपछि पीडाबोध गर्दै देहत्याग गरेकी देखिन्छ । उसले आफ्नो जीवनको अन्त्यमा अर्को जुनीमा माधव जस्तो साथी पाऊँ भनी प्रण गरेको देखाइएकोले पनि प्रस्तुत नाटकमा माधव र कपिलामा एक अर्काप्रति अव्यक्त प्रेमभाव देख्न सकिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत नाटकमा विप्रलम्भको अवस्था देखिएकोले रसवादी मान्यतालाई आधार मानेर प्रस्तुत नाटकको नाट्यावस्थासहित अध्ययन गर्दा शृङ्गार रस अङ्गी रसका रूपमा रहेको पुष्टि हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

जैन, सुन्दरलाल (सन् १९६४). (अनु.) *भरतका नाट्यशास्त्र (रघुवंश)*. मोतीलाल बनारसीदास ।

विश्वनाथ (सन् १९७७). *साहित्यदर्पण* (नवौं संस्क.) (व्याख्याकार शालिग्राम शास्त्री). मोतीलाल बनारसीदास ।